

The Journal of Academic Social Science Studies

JASSS

International Journal of Social Science

Doi number: <http://dx.doi.org/10.9761/JASSS1673>

Volume 6 Issue 6, p. 351-365, June 2013

DİYARBAKIR'DA SAĞLIK ALANINDAKİ GELİŞMELER [1923-1946]*

DEVELOPMENTS IN THE FIELD OF HEALTH IN DİYARBAKIR [1923-1946]

Yrd. Doç. Dr. Ercan ÇAĞLAYAN

Muş Alparslan Üniversitesi FEF Tarih Bölümü

Abstract

The Republic, which was established on the wreckage of Balkan Wars, First World War and the Independence War, faced lots of great difficulties in the political, social and economic areas as well as in the health area. Young Republic's modernization efforts towards overcoming the challenges in these fields, naturally, have shown itself in the field of the health. Of course, the first major development in the field of the health was the establishment of a ministry in 1920, with the name of the Ministry of Health. With the establishment of the Ministry, health care services were carried out better and the foundations of the health policies were laid, especially during the period of Refik Saydam. In the single-party era, the health policy of the Republic was; expanding health care organization by opening hospitals, dispensaries, the diagnostic and treatment centres in every part of the country, increasing the number of other health personnel especially of the doctors, fighting against contagious diseases, making laws of health and social care and bringing health services to villages

As a result of the early health policies of the Republican Turkey, a large number of health care providers were opened in Diyarbakır and as well as

* Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

physicians and veterinarians, a large number of health officers worked in these institutions. In the early years of the Republic, in Diyarbakır as well as all over the country, infectious diseases such as malaria, typhoid fever and leishmaniasis and especially diphtheria, stained humma and smallpox were seen. Health institutions and Community Centre in Diyarbakır were making significant efforts in combating infectious diseases. In this study, the health situation of Diyarbakır between the years of 1923-1926, which is known as the single-party era will be studied. With this study, the health policy of the early Republic and its projection in Diyarbakır will be put forward a little bit.

Key Words: Single-Party Era, Health Policies, Infectious Diseases and Diyarbakır.

Öz

Balkan, Birinci Dünya ve İstiklal savaşlarının enkazı üzerine kurulan Cumhuriyet, siyasi, sosyal ve iktisadi alanlarda olduğu gibi sağlık alanında da büyük zorluklarla karşı karşıya kalmıştır. Genç Cumhuriyet'in, söz konusu alanlardaki zorlukları aşma yolundaki modernleşme çabaları, doğal olarak, sağlık alanında da kendisini göstermiştir. Şüphesiz, sağlık alanındaki ilk önemli gelişme 1920 yılında Sağlık Bakanlığı adıyla bir bakanlığın kurulmuş olmasıdır. Bakanlığın kurulmasıyla birlikte sağlık hizmetleri daha iyi bir biçimde yürütülmüş ve bilhassa Refik Saydam döneminde sağlık politikalarının temelleri atılmıştır. Tek partili dönemde Cumhuriyet'in sağlık politikası, ülkenin her tarafında hastane, dispanser, tanı ve tedavi merkezleri açarak sağlık örgütünü genişletmek, başta doktor olmak üzere diğer sağlık personeli sayısını arttırmak, salgın hastalıklarla mücadele etmek, sağlık ve sosyal yardım yasaları yapmak ve sağlık hizmetlerini köylere kadar götürmek şeklinde gerçekleşmiştir.

Erken Cumhuriyet Türkiye'sinin sağlık politikalarının bir neticesi olarak Diyarbakır'da çok sayıda sağlık kuruluşu açılmış ve bu kurumlarda hekim ve veterinerlerin yanı sıra çok sayıda sağlık memuru görev yapmıştır. Yanı sıra, Cumhuriyet'in ilk yıllarında tüm ülkede olduğu gibi, Diyarbakır'da da başta sıtma, tifo ve şark çıbanı olmak üzere çiçek, difteri ve lekeli humma gibi bulaşıcı hastalıklar yaygın olarak görülmekteydi. Diyarbakır'daki bulaşıcı hastalıklarla mücadelede sağlık kuruluşları ve Halkevi önemli çalışmalar yapmaktaydı. Bu çalışmada, Tek partili dönem olarak adlandırılan 1923-1946 yılları arasındaki dönemde Diyarbakır'ın sağlık durumu ele alınacaktır. Çalışmayla, bir nebze de olsa, erken Cumhuriyet'in sağlık politikası ve Diyarbakır'daki izdüşümü ortaya konmaya gayret edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Tek partili dönem, Sağlık Politikaları, Bulaşıcı Hastalıklar ve Diyarbakır.

1. Giriş

Osmanlı'da XIX. yüzyılda ivme kazanan modernleşme hareketlerine bağlı olarak sağlık alanında köklü değişme ve gelişmeler yaşanmıştır. Bu değişme ve gelişmeler arasında modern tıp eğitimine önem verilmesi, büyük hastanelerin ve sağlık kurumlarının kurulması, sağlık personelinin yetiştirilmesi ve sağlık hizmetlerinin imparatorluk geneline yaygınlaştırılması zikredilebilir. Ancak Osmanlı'nın son 10 yılı aşkın bir döneminin savaşlarla geçmesi, bunun bir neticesi olarak siyasi, sosyal, ekonomik ve bayındırlık alanlarında yaşanan buhran sağlık alanındaki gelişmeleri de sekteye uğratmıştır. Bu durum da, devletin sağlık örgütü, personel, bulaşıcı hastalıklar ve nüfus konusunda büyük sıkıntılar yaşamasını beraberinde getirmiştir. Böyle bir bakiye üzerine kurulan Türkiye, Cumhuriyet'in ilk yıllarında siyasi, iktisadi, hukuki, sosyal ve kültürel alanlarda yaptığı reformların yanı sıra sağlık alanında da köklü reformlar yapmaya gayret etmiştir. Türkiye'nin, Cumhuriyet'in ilk yıllarında karşı karşıya kaldığı nüfus ve sağlık sorunları, tek partili hükümetlerin sağlık alanında köklü ve kalıcı politikalar geliştirmesini zorunlu kılmıştır.

Türkiye'de sağlık hizmetlerinin iyi bir şekilde yürütülmesi için daha Cumhuriyet ilan edilmeden önce 2 Mayıs 1920 tarihinde Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti [Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı] kurulmuştur.¹ Şüphesiz, bakanlık Cumhuriyet'in ilk yıllarında yaptığı çalışmalarla Türkiye'nin sağlık politikalarının temelini atmıştır. Bilhassa, 1925-1937 yılları arasında görev yapan Refik Saydam'ın bakanlığı döneminde sağlıkta çok büyük ilerlemeler kaydedilmiştir. Sonraki yıllarda Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti adını alarak faaliyetlerini sürdüren bakanlık, merkezi teşkilatın yanı sıra illerde sağlık müdürlükleri, hükümet, belediye ve karantina tabiplikleri ile küçük sıhhiye memurluklarından müteşekkildi. Bakanlığın çalışma alanları arasında tanı ve tedavi merkezleri, doğum ve çocuk bakımevleri, hastaneler, Hıfzıssıhha müessesesi ve okulu gibi sağlık kuruluşları açmak ilk sırada yer almaktaydı. Bununla birlikte bakanlık, başta hekim olmak üzere ebe ve hemşire gibi sağlık personeli yetiştirmek, koruyucu hekimliğe öncelik vererek tüberküloz, sıtma, trahom, frengi ve cüzzam gibi bulaşıcı hastalıklarla mücadele etmek ve ölüm oranlarını azaltarak nüfus artışını sağlamak için çalışmalar yapmıştır.²

Bakanlık, ilk olarak sağlık kuruluşlarının tüm ülke genelinde açılmasına öncelik vererek birçok il ve ilçede tanı ve tedavi merkezleri ile dispanserler açmıştır. Bu çalışmaların dışında bakanlık, belediyelere bağlı memleket hastanelerini ıslah etmiş ve ileride kurulacak hastanelere örnek teşkil etmesi için 1924 yılında, aralarında Diyarbakır'ın da bulunduğu Ankara, Erzurum ve Sivas vilayetlerinde tam teşekküllü

¹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, c. I, s. 185.

² Bakanlık hakkında detaylı bir çalışma için bkz. Gürkan Tekin, *Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti'nden Sağlık Bakanlığı'na [1920-2000]*, [Yayınlanmamış Doktora Tezi], Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara 2011.

150 yataklı Numune Hastaneleri açmıştır.³ Sağlık kuruluşlarının yanı sıra sağlık personeli yetiştirmeye büyük bir önem veren bakanlık, başta hekim olmak üzere, veteriner hekim, eczacı, hemşire, ebe, teknisyen ve sağlık memuru yetiştirilmesi konusunda büyük çaba harcamıştır. Ayrıca bakanlık, sağlık mühendisleri, fizik tedavi uzmanları, sağlık istatistikçileri, sağlık eğitimcileri, tıbbi teknisyenler, sosyal hizmet uzmanları, diyet uzmanları, klinik psikologlar gibi çeşitli meslek gruplarının yetiştirilmesine önem vermiştir.⁴

Bakanlığın sağlık kuruluşları ve personeli gibi çalışmaları dışında en fazla mesai harcadığı konu bulaşıcı hastalıklarla mücadele etmek olmuştur. Cumhuriyet'in ilk yıllarında, hem Birinci Dünya Savaşı'nın getirdiği açlık ve yıkım, hem de coğrafyadan kaynaklanan hastalıklar ciddi anlamda insan kıyımına yol açmaktaydı. Bu nedenlerden dolayı Cumhuriyet'in ilk yıllarında koruyucu halk sağlığına önem verilerek başta sıtma, frengi, trahom ve verem olmak üzere birçok yaygın hastalık ciddi olarak mücadele edilmesi gereken ve işgücünün verimliliğini düşüren hastalıklar arasında yer almaktaydı.⁵ Tüm bu sebeplerden ötürü, TBMM'nin açılışından itibaren bulaşıcı hastalıklarla mücadeleye geniş yer verilmiştir. Bulaşıcı hastalıklarla mücadele için 1921'de Frengiyle Mücadele Kanunu, 1926'da Sıtma ve Trahomla Mücadele Kanunları ve 1930'da Umumi Hıfzıssıhha Kanunu çıkarılmıştır. 1925 yılında bakanlığın girişimi ile verem, trahom ve zührevi hastalıklarla mücadele başlatılmıştır.⁶ Bulaşıcı hastalıklarla yapılan mücadele 1930'lu yılların sonuna dek artarak devam ettiyse de İkinci Dünya Savaşı ile birlikte Türkiye'de bulaşıcı hastalıklar tekrar yaygınlık göstermeye başlamıştır.⁷

Cumhuriyet'in ilk yıllarında benimsenen sağlık politikalarıyla, sadece ülkenin merkezinde değil, taşrada da sağlık örgütlenmesine önem verilmiş ve yaygın bulaşıcı hastalıklarla mücadele edilmiştir. 1920'li ve 1930'lu yıllar boyunca sağlık kuruluşlarının açıldığı yerlerden biri de Diyarbakır'dı. Söz konusu yıllarda Diyarbakır'da hastane, dispanser, tanı ve tedavi merkezleri ile birlikte Trahom Mektebi gibi kuruluşlar açılmış ve bu kuruluşlar, vilayette yaygın olan bulaşıcı hastalıklarla mücadele etmiştir. Bu çalışmada, erken Cumhuriyet Türkiye'sinin sağlık politikalarının Diyarbakır'daki izdüşümü ortaya konmaya gayret edilecektir.

³ Tekin, *Agt.*, s. 46.

⁴ Bkz. Umut Karabulut, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Sağlık Hizmetlerine Toplu Bir Bakış: Dr. Refik Saydam'ın Sağlık Bakanlığı ve Hizmetleri [1925-1937]", *ÇTAD*, VI/15, [Güz 2007], s. 153.

⁵ Bkz. İlhan Tekeli-Selim İlkin, "Türkiye'de Sıtma Mücadelesinin Tarihi", *Cumhuriyetin Harcı Kökteni Modernitenin Ekonomik Politikasının Gelişimi*, [2. Baskı], İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010, s. 109.

⁶ Akile Gürsoy, "Sağlık, Gençlik, Güzellik", *Üç Kuşak Cumhuriyet*, [Ed. Uğur Tanyeli], Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, s. 43-44.

⁷ Mustafa Öztürk, "Cumhuriyet Dönemi'nde Sağlık Hizmetleri", *SDÜ Tıp Fakültesi Dergisi*, [1999], 6 [1], s. 38.

2. Diyarbakır'daki Sağlık Kuruluşları

Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında ülke genelinde çok az sayıda sağlık kuruluşu mevcuttu. Bu cümleden olmak üzere, 1928-1929 Devlet Yıllığı verilerine göre umumi muvazeneeye ait 18 hastanede 2430, il özel idarelerine bağlı 66 adet memleket hastanesinde 3170, belediyelere bağlı 17 adet hastanede 1867, azınlıklara ait beş hastanede 1116, ecnebilere ait 13 hastanede 730 ve şahıslara ait 35 özel hastanede 573 ve İstanbul Vakıf Hastanesi adındaki sağlık kuruluşunda 250 yatak bulunmaktaydı. Bunun dışında Sıhhiye Vekâleti'ne bağlı dört adet numune hastanesi, üç adet zührevi hastalıklar hastanesi ve 153 kazada birer muayene ve tedavi evi bulunmaktaydı.⁸

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Osmanlı'nın son dönemlerinde Diyarbakır'da Diyarbakır Hastanesi adında bir hastane mevcut olup daha ziyade askerlere sağlık hizmeti vermekteydi. Aynı dönemde vilayette bulunan Karantina Müdürlüğü ise Diyarbakır ve çevresinde yaygın olan salgın hastalıklarla mücadele etmekteydi.⁹ Bunların dışında Diyarbakır'da bulunan diğer bir sağlık kuruluşu ise dönemin Diyarbakır valisi Sırrı Paşa tarafından 1884 yılında 25 yatak kapasiteli olarak hizmete açılan Diyarbakır Gureba Hastanesi olup bu hastane Cumhuriyet döneminde de hizmet vermiştir.¹⁰

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Diyarbakır'da da az sayıda sağlık kuruluşu mevcut olup söz konusu kuruluşlar düşük bir kapasiteyle hizmet vermekteydi. Cumhuriyet'in kurulduğu 1923 yılında Diyarbakır'da az evvel belirttiğimiz üzere sadece bir Gureba Hastanesi bulunmaktaydı. Dağkapı dışında, tek katlı olan hastane fenni araç ve gereçten yoksundu. Vilayette büyük bir ehemmiyet arz eden dispanser, revir, kuduz ve zühreviye hastanesi bulunmamaktaydı.¹¹ Diyarbakır Gureba Hastanesi 1924 yılında Sıhhat ve İçtimai Yardım Vekâleti tarafından yeniden onarılarak ve bazı ekler yapılarak faaliyete girmiştir. Aynı yıl ülke genelinde dört vilayette Numune Hastanelerinin açılmasıyla birlikte Diyarbakır Gureba Hastanesi, Numune Hastanesi olarak hizmet vermeye başlamıştır.¹² Diyarbakır Numune Hastanesi için 150.000 lira harcanarak 102 yataklı bir hastane inşa edilmiş ve 25.000 lirayla da numune hastanesi için üç tane pavyon yapılmıştır. Numune Hastanesinde Dâhiliye, Hariciye, Nisaiye

⁸ Türkiye Cumhuriyeti Devlet Yıllığı, Matbuat Umum Müdürlüğü 1928-1929, Devlet Matbaası, İstanbul 1929, s. 167.

⁹ Bkz. İbrahim Yılmazçelik, XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır [1790-1840], TTK Basımevi, Ankara 1995, s. 246-247.

¹⁰ Basri Konyar, Diyarbakır Yıllığı, c. 3, Ulus Basımevi, Ankara 1936, s. 169-170.

¹¹ Konyar, Age., s. 169-170.

¹² 1924 yılında Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti tarafından aralarında Diyarbakır'ın da bulunduğu Ankara, Erzurum ve Sivas'ta hekimliğin tüm uzmanlık dallarını içinde toplayan Numune Hastaneleri kuruldu. Numune Hastaneleri, yatılı-ayakta-poliklinik mesaisi olarak tedavi eden tam teşekküllü, uzman kadrolu, modern donanımlı hastanelerdi. Bkz. Mustafa Yahya Metintaş ve Ömür Elçioğlu, "Cumhuriyet'in İlk On beş Yılında Sağlık Hizmetleri [1923-1938]", *Osmangazi Tıp Dergisi*, 2007; S. 29 (3), s. 162-170.

[Kadın Hastalıkları], Cildiye, Göz, Kulak ve Röntgen olmak üzere yedi bölüm bulunmaktaydı.¹³ Numune hastanesi için 1925'te 37.960, 1926'da 15.033, 1927'de 18.478 ve 1928'de 28.984 lira harcama yapılmıştır.¹⁴ Diyarbakır Numune Hastanesi'nin 1924 yılında açılmasıyla birlikte vilayette birkaç uzman doktor hizmet vermeye başlamıştır. 1928-1929 devlet salnamesi verilerine göre Diyarbakır Numune Hastanesi'nde operatör doktor olarak Hasan Hayri Bey, Dahiliye mütehasısı doktor Zekai Muammer Bey, kulak mütehasısı doktor Halit Bey, göz mütehasısı doktor Burhanettin Bey, kadın hastalıkları mütehasısı doktor Halil Hulusi Bey, röntgen mütehasısı doktor Sezai Bey ve baş eczacı olarak Hasip Bey görev yapmaktaydı.¹⁵

Diyarbakır Numune Hastanesi'nin 1936 yılında yanması üzerine yerine yeni bir hastane inşa edilmiştir. Yeni numune hastanesinin tamamlanması için 1938 yılı bütçesinden 50.000 lira ödenek çıkmıştır. Ayrıca inşaatın tamamlanmasından sonra malzeme alınması için 4.501 lira ödenek ayrılmıştır.¹⁶ Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti'nden Başvekâlet'e gönderilen yazıda yeniden inşa edilen 200 yataklı Diyarbakır Numune Hastanesi pavyonunun 21 Mart 1939 tarihinde açılışının yapıldığı ve bu büyük hizmetin büyük bir heyecan ve coşkuyla karşılandığı bildirilmiştir.¹⁷ Numune Hastanesinde Nisaiye [Kadın Hastalıkları] mütehasısına olan ihtiyaç üzerine Birinci Umumi Müfettişlik, Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti'nden talepte bulunmuş ve Mart 1938'de Nisaiye uzmanı hastanede göreve başlamıştır. 1928-1938 yılları arasında Diyarbakır Numune Hastanesinde 86608' i ayakta ve 23317'si yatan hasta olmak üzere toplam 109.925 hasta tedavi edilmiştir.¹⁸

Tablo 1. Diyarbakır Numune Hastanesinin 1928-1938 Yılları Arasındaki Faaliyet Çizelgesi.

Yıl	Ayakta Tedavi [Kişi]	Yatan Hasta [Kişi]	Toplam
1928	-	1071	1071
1929	-	1041	1041
1930	-	1055	1055
1931	4980	2204	7184
1932	8085	2650	10735
1933	10719	2772	13491
1934	10567	3076	13653
1935	10996	4208	15204
1936	10915	2875	13790
1937	19318	1154	20462 ¹⁹
1938	11028	1211	12239

¹³ Konyar, *Age.*, s. 170-171.

¹⁴ *İstatistik İl Yıllığı 1929*, s. 82.

¹⁵ *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Yıllığı, Matbuat Umum Müdürlüğü 1928-1929*, s. 158.

¹⁶ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: V, c. 25, İçtima: 3, s. 33, 34.

¹⁷ BCA, 30.10/178.226.11.

¹⁸ *Güneydoğu Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1939*, s. 351.

¹⁹ Tabloda görüldüğü üzere Diyarbakır Numune Hastanesinde 1937 yılında bilhassa ayakta tedavi olanların sayısında büyük bir artış olduğu göze çarpmaktadır. Söz konusu artışın sebepleri hakkında dönemin resmi yazışmaları ve yerel basında herhangi bir bilgiye tesadüf etmedik.

1940 yılında seçim bölgesinde inceleme yapan Diyarbakır mebusları hazırladıkları raporda Diyarbakır Numune Hastanesindeki bazı doktorların özel muayene ve tedaviler nedeniyle hastanedeki görevlerini ihmal ettiklerine dair şikâyetlerini Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekâleti'ne bildirerek söz konusu doktorlar hakkında gerekli işlemlerin yapılmasını talep etmişlerdir. Bunun üzerine Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekâleti, Diyarbakır Sıhhat ve İctimai Muavenet Müdürlüğü'ne gönderdiği yazıda konunun araştırılması istenmiştir. Diyarbakır Sıhhat ve İctimai Muavenet Müdürlüğü, vekâlete gönderdiği yazıda, numune hastanesi doktorlarının mesai saatleri dâhilinde vazifelerine düzenli devam ettikleri, söz konusu saatlerde harici muayene yapmadıkları ve poliklinik muayenelerinin her gün düzenli bir şekilde yapıldığı belirtilmiştir. Daha önce yapılan şikâyette doktor isimleri verilmediğinden herhangi bir tahkikat yapılmadığı ifade edilmiş ve durum 3 Ağustos 1940 tarihli yazıyla Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekili Hulusi Alataş tarafından CHP Genel Sekreterliği'ne bildirilmiştir.²⁰

Diyarbakır'da açılan sağlık kuruluşlarından biri de Kuduz Tedavi Müessesesi [Darülkelp] idi. Anadolu'da birçok ölüme neden olan kuduzu önlemek için, Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekâleti tarafından Sivas, Diyarbakır ve Erzurum'da Kuduz Tedavi Müesseseleri açılmıştır. Bu doğrultuda 1927 yılında Diyarbakır'da 20 yataklı Kuduz Tedavi Evi açılmış ve kuduz tehlikesi taşıyan birçok hastaya aşı yapılmıştır. Devlet salnamesi verilerine göre 1927 yılında Kuduz Tedavi Evi'nde 34 kişi tedavi edilmiş ve bunlardan biri hayatını kaybetmiştir.²¹ Tedavi Evi'nin bir uzman müdürü, birkaç müstahdemi ve "mükemmel bir laboratuvarı" mevcuttu.²²

Diyarbakır vilayetinde 1927 yılında açılan sağlık kuruluşlarından bir diğeri de Zührevi Hastalıklar Dispanseri idi. Hususi İdare tarafından 20 yataklı olarak açılan dispanserinin personel kadrosunda bir uzman tabip, bir bakteriyolog, bir memur ve birkaç müstahdem çalışmaktaydı. Ayrıca dispanserde Sıhhi Müze bulunmaktaydı. Kurumun frengi ilaçları Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekâleti tarafından gönderilmekte ve Hususi bütçe tarafından satın alınmaktaydı.²³ Bir ara hastanenin yatak sayısı 25'e çıkmışsa da 1948 yılında tekrar 20'ye düşmüştür.²⁴

1930'lu yıllarda Diyarbakır'ın Ergani, Silvan, Lice ve Çermik kazalarında birer muayene ve tedavi evi açılmıştır. Kaza hükümet tabipleri tarafından idare edilen bu kurumların maaş ve masrafları Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekâleti bütçesinden karşılanmaktaydı.²⁵ Kazalara bağlı tüm köyleri yılda iki kez dolaşan sağlık memurları

²⁰ BCA, 490.01/509.2043.2.

²¹ *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Yıllığı, Matbuat Umum Müdürlüğü 1928-1929*, s. 170.

²² *Güneydoğu Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi*, s. 352; Konyar, *Age.*, s. 171.

²³ *Güneydoğu Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi*, s. 351.

²⁴ Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, *Türkiye İstatistik Yıllığı 1950*, Ankara, (ty), s. 77.

²⁵ Konyar, *Age.*, s. 171.

köylerde çiçek aşısı yapmanın yanı sıra kinin de dağıtmaktaydı. Silvan dispanserinde 1928-1937 yılları arasında 9308, Ergani dispanserinde 1933-1937 yılları arasında 3829, Lice dispanserinde 1934-1937 yılları arasında 175 ve yeni açılan Çermik dispanserinde ise 534 hasta tedavi edilmiştir.²⁶

1935 yılında Diyarbakır Belediyesi tarafından şehirde Süt Çocuğu Muayene ve Müşavere Evi açılmıştır. Muayene Evi'nde şehir merkezi ve köylerdeki hasta çocuklar tespit edilerek tedavi edilmeye çalışılmıştır. Muayene Evi'nin kadrosu tam olup, belediyenin kiraladığı bir binada hizmet vermekteydi.²⁷

Tek partili dönemde Diyarbakır'da en yaygın olan hastalıkların başında sıtma gelmekteydi. Sıtmayla mücadele için 1936 yılında Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti tarafından Diyarbakır'da Sıtma Mücadele Teşkilatı kurulmuştur. Teşkilat, ilk olarak Diyarbakır şehir merkezi ile merkeze bağlı 62 köyde faaliyet sürdürmekteydi. Sıtmaya karşı teşkilat, bataklıkları kurutmuş, mevcut çukurları doldurmuş, çeşme, beton su havuzları inşa etmiş ve kuyulara tulumba yerleştirmiştir. Ayrıca, sıtmaya yakalanan hastaları ilaç yoluyla tedavi etmiştir.²⁸

Tablo 2. Diyarbakır Tali Sıtma Mücadele Biriminde Personel Durumu [1937]²⁹

Unvanı	Adet	Aylık Maaş (Lira)	Yıllık Tutar
Tabip	1	200	2400
Sıhhi Müşavir	1	60	720
Sıhhat Memuru	6	70	5040
Hademe	1	25	300
Toplam	9	605	8460

Diyarbakır'da yaygın olan hastalıklardan biri de bir göz hastalığı olan trahom olup trahomla mücadele için 1937 yılında Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti tarafından 10 yataklı Trahom Hastanesi kurulmuştur.³⁰ Hastane kadrosunda doktorun yanı sıra, hemşire ve sağlık memuru ile yeterli sayıda müstahdem görev yapmaktaydı.

Tablo 3. Diyarbakır Trahom Hastanesi ve Dispanseri'nde Personel Durumu [1937]³¹

Unvanı	Adet	Aylık Maaş (Lira)	Yıllık Tutar
Tabip Mütahassis	1	250	3000
Kâtip ve Ayniyat Mutemedi	1	50	600
Sıhhat Memuru	2	50	1200
Hemşire	1	60	720
Hastabakıcı	2	30	720
Hademe	2	20	480
Aşçı	1	30	360
Toplam	10	590	7.080

²⁶ Cumhuriyetin 15. Yılında Diyarbakır, Diyarbakır 1938, s. 72.

²⁷ Güneydoğu Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi, s. 354.

²⁸ Bkz. Güneydoğu Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi, s. 352-354.

²⁹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: V, c. 25, İçtima: 3, Ekler Kısmı, s. 35.

³⁰ Bkz. Eti, Age., s. 43.

³¹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: V, c. 25, Ekler Kısmı, s. 18.

Trahom Hastanesi, faaliyete girdiği 1937 yılından 1938 yılı Haziran ayına kadar tedavi ettiği 3.553 hastadan 2.946'sı trahomlu çıkmıştır. Trahomlular tedavi edilmiş ve bunun dışında 46.392 kişiye de ilaç verilmiştir. Ayrıca, Trahom Hastanesi'nde 364 hasta trahom nedeniyle ameliyat edilmiştir. Yine, aynı yıl Diyarbakır'da trahomlu öğrencilerin devam ettiği ilkokul düzeyinde Trahom Mektebi açılmıştır.³²

Türkiye İstatistik Yıllığı verilerine göre Diyarbakır'da Şifa Yurdu adında bir özel hastane açılmıştır. 1946 yılındaki yatak sayısı 10 olan hastane 1947 yılında kapanmıştır.³³

Tüm bu sağlık kuruluşlarının dışında Diyarbakır'da askerleri tedavi etmek ve onların sağlık ihtiyaçlarını karşılamak gayesiyle Diyarbakır Askeri Hastanesi kurulmuştur.³⁴

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Diyarbakır'da birkaç eczane hizmet vermekteydi. 1935 yılında Diyarbakır şehrinde biri 1928 yılında açılan Belediye Eczanesi olmak üzere İtimad, Sıhhat, Şifa ve Kilis adlarında beş eczane mevcuttu.³⁵ Söz konusu eczaneler halkın ilaç ihtiyacını karşılamaktaydı. Kilis Eczanesi sahibi Abdi Kayıhan, Güneydoğunun ilk ecza laboratuvarını Diyarbakır'da açmış ve Ferro-Lecithine adıyla bir kuvvet şurubu üretmiştir.³⁶

3. Diyarbakır'da Yaygın Bulaşıcı Hastalıklar

Cumhuriyet'in ilk yıllarında ülkede sıtma [malarya],³⁷ verem, frengi, kolera, tifo, veba, kuduz, çiçek ve trahom³⁸ gibi birçok bulaşıcı ve salgın hastalık yaygındı. Ülkede bilhassa sıtmanın geniş bir coğrafyada dağılım göstermesi Tek Parti hükümetlerinin sağlık hizmetleri arasında ilk sırada, sıtma ile mücadele etmesini

³² *Cumhuriyetin 15. Yılında Diyarbakır*, s. 72; *Güneydoğu Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi*, s. 352.

³³ Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, *Türkiye İstatistik Yıllığı 1950*, s. 82. Diyarbakır'da yayın yapan Diyarbakır gazetesi ile Halkevinin yayın organı olan Karacadağ dergisinde yaptığımız taramaya rağmen, Şifa Yurdu adındaki özel hastanenin tam olarak kaç yılında, kim/ler tarafından kurulduğunu ve niçin kapandığını tespit edemedik.

³⁴ Cumhuriyet'in ilk yıllarında Diyarbakır'daki sağlık kuruluşları ve çalışmaları için ayrıntılı bilgi için bkz. *Cumhuriyetin 15. Yılında Diyarbakır*, s. 67-72.

³⁵ Konyar, *Age.*, s. 172.

³⁶ Usman Eti, *Diyarbakır*, Diyarbakır Matbaası, Diyarbakır 1937, s. 37.

³⁷ Sıtma veya malarya olarak bilinen hastalık, sivrisineklerde bulunan parazitlerin, insanları ısırmasıyla meydana gelen, nöbetler halinde ateş ve titremeye neden olan yaygın bir hastalıktır. Cumhuriyetin ilk yıllarında Anadolu'da bilhassa Güneydoğu Anadolu ve Akdeniz gibi sıcak ve çorak yerlerde sıtma oldukça yaygındı. Türkiye'deki sıtma hastalığı ve sıtmayla yapılan mücadele için teferruatlı bir çalışma için bkz. İlhan Tekeli-Selim İlkin, "Türkiye'de Sıtma Mücadelesinin Tarihi", s. 107-161.

³⁸ Trahom, bilhassa sıcak bölgelerde rastlanan ve sineklerle bulaşan körleştirici etkiye sahip olan bir göz hastalığıdır.

zorunlu kılmıştır.³⁹ 1926'da TBMM, sıtmayı önlemek için 839 sayılı Sıtma Mücadelesi Kanunu çıkararak⁴⁰ sıtmayla mücadelede yeni bir dönem başlatmıştır. Sonraki yıllarda da sıtmayla mücadele için birkaç kanunun çıkarılmıştır.⁴¹

Diyarbakır'da başta sıtma, tifo ve şark çıbanı olmak üzere çiçek, difteri ve lekeli humma gibi hastalıklar yaygınlık göstermekteydi.⁴² Dönemin başbakanı İsmet İnönü de Diyarbakır'a yaptığı ziyarette başta sıtma olmak üzere vilayetteki bulaşıcı hastalıklara dikkat çekmiştir. 30 Haziran-8 Ağustos 1935 tarihleri arasında Doğu, Güneydoğu ve Karadeniz bölgelerini kapsayan uzun bir yurt gezisine çıkan İsmet İnönü, 1-2 Temmuz 1935 tarihlerinde Diyarbakır'da bulunmuştur. İnönü, Diyarbakır'ın büyük bir medeniyet merkezi olması için Diyarbakır'ın yeni şehir planını devlet olarak takip edeceklerini ve Diyarbakır'ın "kuvvetli bir Türklük merkezi" olmak için şartlarının müsait olduğunu ifade etmiştir.⁴³ Daha da mühimi İnönü, Diyarbakır'ın sağlık, bayındırlık, imar ve kuraklık meselelerinin öne çıktığını, Diyarbakır'daki subaylar ve işyarlar [memurlar] için en mühim sıkıntıların sıtma ve mesken sorunu olduğunu belirtmiştir. Çevrede sıtma ve trahomon yaygın olduğunun altını çizen İnönü, sıtmaya karşı herhangi bir mücadelenin yapılmadığını, trahom ile mücadelenin arttırılması gereğine dikkat çekmiştir.⁴⁴

1925 yılında Birinci Milli Tıp Kongresine sunulan *Türkiye'de Sıtmanın Coğrafyası* adlı raporda, sıtmanın en yaygın olduğu yerlerden biri de Güneydoğu Anadolu bölgesiydi. Bölgede Dicle vadisinde Diyarbakır, Ergani, Çermik ve Bismil'de sıtma oldukça yaygındı.⁴⁵ Mesela, 1934 yılında Diyarbakır vilayetinde nüfusun % 10 kadarı sıtmalıydı ve 1929-30 yıllarında Diyarbakır şehrinin üç km çevresinde sıtma mücadelesi yapılmıştı.⁴⁶ Diyarbakır'da sıtmanın yaygın olmasından dolayı 1936 yılında Diyarbakır'da Sıtma Mücadele Teşkilatı kurulmuştur. Teşkilat, Diyarbakır merkez ve köylerinde sıtma hastalarını tespit ederek kinin⁴⁷ vermek suretiyle tedavi etmekteydi. Ayrıca, Diyarbakır merkezinde kanalizasyon yapımına önem verilmiş ve şehirdeki tüm havuzlar ilaçlanarak sıtma ile mücadele edilmiştir. Bunların dışında koruyucu ilaçlar dağıtılmış, bataklıklar kurutulmuş ve hastalığın sebepleri ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır.⁴⁸ Buna rağmen Diyarbakır'da uzun yıllar sıtma hastalığı yaygın olarak görülmekteydi. Mesela 1937-1938 öğretim yılında Diyarbakır merkez ilkokullarına

³⁹ Bkz. Erik Jan Zürcher, Savaş, *Devrim ve Uluslaşma: Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi [1908-1928]*, [Çev. Ergun Aydınoglu], [2. Baskı], İstanbul Bilgi üniversitesi Yayınları, İstanbul 2009, s. 293.

⁴⁰ Bkz. Resmi Gazete, 29 Mayıs 1926, Sayı: 384.

⁴¹ Bkz. İlhan Tekeli-Selim İlkin, "Türkiye'de Sıtma Mücadelesinin Tarihi", s. 107-161.

⁴² Konyar, *Age.*, s. 170.

⁴³ Saygı Öztürk, *İsmet Paşa'nın Kürt Raporu*, [5. Baskı], Doğan Kitap, İstanbul 2008, s. 20-21.

⁴⁴ İsmet İnönü, *Defterler [1919-1973]*, [3. Baskı], [Haz. Ahmet Demirel], YKY, İstanbul 2008, c. I, s. 164-165.

⁴⁵ Bkz. İlhan Tekeli-Selim İlkin, "Türkiye'de Sıtma Mücadelesinin Tarihi", s. 125, 130.

⁴⁶ Konyar, *Age.*, s. 170.

⁴⁷ Kinin, kına ağacının kabuğundan elde edilen bir alkaloid madde olup özellikle sıtma hastalığının tedavisinde kullanılır.

⁴⁸ *Güneydoğu Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi*, s. 352-354.

devam eden öğrencilerden 389'u sıtma hastalığına yakalanmıştı.⁴⁹ Aynı yıl Erkek Sanat Mektebi'nde 30, Diyarbakır Lisesi'nde 15 sıtmalı öğrenci vardı.⁵⁰ Açıkçası, Diyarbakır'da sıtmanın yaygın olması vilayette sıtmayla mücadelenin düzenli bir biçimde yapılmasını zorunlu kılmıştır.⁵¹

Diyarbakır'da yaygın bulaşıcı hastalıklardan bir diğeri ise trahom olup bilhassa okul çağındaki çocuklarda sıklıkla görülen bir hastalıktı. Mesela, 1937-1938 öğretim yılında Diyarbakır merkez ilkokullarına devam eden öğrencilerin 743'ü trahom hastasıydı.⁵² Aynı öğretim yılında Erkek sanat Mektebi'nde 10 ve Diyarbakır Lisesi'nde 65 trahomlu öğrenci vardı.⁵³ Hastalığın yaygın olmasından dolayı, az evvel değindiğimiz üzere Diyarbakır'da trahomla mücadele için 1937 yılında Trahom Hastanesi kurulmuştur. Bu hastane, halkı trahom testine tabi tutarak hastaları ilaç ve ameliyat yoluyla tedavi etmiştir. Ayrıca hastane, Diyarbakır ve köylerinde temizlik ile ilgili olarak halkı bilgilendirmiş ve hastalığın yayılmasında etkili olan sineklerle mücadele etmiştir. Hastane tarafından Diyarbakır'da düzenli olarak trahom teşhis ve tedavisi yapılmaktaydı.⁵⁴

Diyarbakır'da yaygın bulaşıcı hastalıklardan biri de çiçek hastalığıydı. 25 Aralık 1929 tarihli kararnamede, ücretleri 1929 yılı Umumi Muvazene Kanunu gereğince bütçe tahsisatından verilmek üzere Diyarbakır ve havalisinde çiçek hastalığı mücadelesinde ve lüzum görülecek yerlerde sâri hastalıklara karşı aşı yapmak için istihdamlarına lüzum görülen seyyar sıhhat memurlarına kadro verilmesi kabul edilmiştir.⁵⁵

4. Diyarbakır Halkevi'nin Sağlık Alanındaki Çalışmaları

Diyarbakır'da sağlıkla ilgili önemli çalışmalar yapan kurumlardan biri de Diyarbakır Halkevi [1932-1951] idi. Halkevi Sosyal Yardım şubesi programında şubenin görevleri arasında, "poliklinik açmak, göçmenlerle ilgilenmek, köy gezileri yapmak, köylerdeki hastaları muayene etmek ve yardım sahasını genişletmek" yer almaktaydı. 1935 yılı itibariyle şube tarafından köylere gönderilen doktorlar hastaları tedavi ederek 500 çocuğa çiçek aşısı yapmış, kinin ve aspirin gibi ilaçlar dağıtmıştır. Ayrıca bu şube Halkevinde Trahom Muayene ve Tedavi Evi [Göz Muayenehanesi]

⁴⁹ Başvekâlet İstatistik Umum Direktörlüğü, *Maarif 1937-1938 İstatistiği*, Suhulet Basımevi, İstanbul 1939, s. 299.

⁵⁰ Başvekâlet İstatistik Umum Direktörlüğü, *Maarif 1937-1938 İstatistiği*, s. 303.

⁵¹ Diyarbakır'da yıllar itibariyle sıtma ile yapılan mücadele istatistikleri için bkz. Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, *İstatistik Yıllığı 1942-1945*, Hüsnütabi Matbaası, İstanbul 1946, s. 142.

⁵² Başvekâlet İstatistik Umum Direktörlüğü, *Maarif 1937-1938 İstatistiği*, s. 299.

⁵³ Başvekâlet İstatistik Umum Direktörlüğü, *Maarif 1937-1938 İstatistiği*, s. 303.

⁵⁴ Yıllar itibariyle Diyarbakır'daki trahom istatistikleri için bkz. Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, *İstatistik Yıllığı 1942-1945*, Hüsnütabi Matbaası, İstanbul 1946, s. 145.

⁵⁵ BCA, 30.18.1.2/7.63.5.

açarak trahomla mücadele etmiştir. Göz hastalıkları uzmanı Doktor Şevket'in idaresinde yapılan mücadelede 400 hasta tedavi altına alınmış ve kendilerine ücretsiz ilaç dağıtılmıştır. Ayrıca Diyarbakır'daki muhtaç çocukların sünnet düğünü şubenin öncülüğünde Halkevi salonunda yapılmıştır.⁵⁶

Sosyal Yardım şubesi bilhassa sağlık alanında yaptığı çalışmalarla dikkat çekmiştir. Şube, açılışının ardından Diyarbakır'da Tedavi Evi kurmuş ve hastaları muayene etmiştir. Ayrıca Çocuk esirgeme Kurumu ile işbirliği yaparak 12 yataklı bir Bakım Evi yapmıştır. Yine Halkevi bünyesinde Göz Tedavi Evi açarak trahom hastalığıyla mücadele etmiştir. Sosyal Yardım Şubesi, Hasan Paşa Hanı yakınlarında bir Dispanser açarak hastaları muayene etmiştir. 1940 yılından itibaren ise bir Poliklinik açarak hizmet vermiştir. Sosyal Yardım şubesi, 50 köye doktor götürerek hastaları tedavi ettirmiş, bunun yanında Diyarbakır merkezde ve vilayete bağlı köylerde trahom hastalığıyla mücadele etmiştir. Diyarbakır Halkevi Başkanı Bedri Noyan tarafından 18 Ağustos 1943 tarihinde CHP Genel Sekreterliği'ne gönderilen yazıda, tifüs mücadelesi kapsamında Radyofonik tesisat sayesinde Halkevinden gınaşırı neşriyat yapıldığı ve bu konuda "çok titiz davrandığını" ifade etmiştir.⁵⁷

Diyarbakır Halkevi Köycülük şubesi de sağlıkla ilgili çalışmalar yapmaktaydı. Şube, Diyarbakır'da çok sayıda köye tetkik gezileri düzenlemiş, köylülerin sıhhi ve zirai vaziyetleri hakkında incelemelerde bulunmuş ve sorunları çözmeye çalışmıştır. Şube, köylerde ziraat ve iktisat dışında hayvan yetiştiriciliği, hayvan hastalıkları, modern tarım, temizlik ve sıhhatli yaşam konularında öncülük etmiştir. Bu köylerde halka beş binden fazla fidan, buğday ve yulaf tohumu dağıtmış ve hastalara parasız göz ilacı vermiştir. 18 Ağustos 1943 tarihinde Halkevi Başkanı Bedri Noyan tarafından CHP Genel Sekreterliği'ne gönderilen yazıda, Birinci Umumi Müfettiş Avni Doğan'ın uygun gördüğü köylere gezi düzenlendiği ve köylerde sıtma ve tifüs hastalıkları hakkında halkın bilgilendirildiği belirtilmiştir.⁵⁸

Özetle ifade etmek gerekirse, erken Cumhuriyet döneminde Diyarbakır'da sağlık kuruluşlarının kurulması, personel istihdam edilmesi ve bulaşıcı hastalıklarla mücadele edilmesi vilayette sağlık alanında önemli gelişmeleri beraberinde getirmiştir.

5. Sonuç

Balkan, Birinci Dünya ve İstiklal savaşlarının enkazı üzerine kurulan Cumhuriyet, siyasi, sosyal ve iktisadi alanlarda olduğu gibi sağlık alanında da büyük zorluklarla karşı karşıya kalmıştır. Genç Cumhuriyet'in, söz konusu alanlardaki zorlukları aşma yolundaki modernleşme çabaları, doğal olarak, sağlık alanında da kendisini göstermiştir. Tek partili dönemde Cumhuriyet'in sağlık politikası, ülkenin her tarafında hastane, dispanser, tanı ve tedavi merkezleri açarak sağlık örgütünü

⁵⁶ BCA,490.01/1005.880.3.

⁵⁷ BCA, 490.01/832.284.1.

⁵⁸ Diyarbakır Halkevi'nin sağlık hakkındaki çalışmaları hakkında detaylı bilgi için bkz. Ercan Çağlayan, *Tek Parti Döneminde Diyarbakır [1923-1950]*, [Yayınlanmamış Doktora Tezi], Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2012, s. 271-275.

genişletmek, başta doktor olmak üzere diğer sağlık personeli sayısını arttırmak, salgın hastalıklarla mücadele etmek, sağlık ve sosyal yardım yasaları yapmak ve sağlık hizmetlerini köylere kadar götürmek şeklinde gerçekleşmiştir.

Açıkça ifade etmek gerekirse, erken Cumhuriyet döneminde hükümetlerin üzerinde önemle durduğu işlerin başında sağlık gelmekteydi. Bu nedenle Cumhuriyet'in ilk yıllarında devlet, sağlık alanındaki yatırım ve girişimlere büyük önem vermiştir. Cumhuriyet'in ilk yıllarında sağlık hizmetlerinin yapılandırılması büyük bir önem arz ettiğinden söz konusu dönemde sağlıkla ilgili çok sayıda yasa çıkarılmış, sağlık sisteminin kuruluş ve örgütlenmesi büyük bir ilerleme kaydetmiştir. Bununla birlikte ülkede çok sayıda bulaşıcı hastalığın mevcut olması ve bu hastalıklarla mücadele edecek yeterli kurum ve personelin bulunmaması, Tek Parti hükümetlerinin ilk olarak tüm vilayetlerde hastaneler ve sağlık ocakları inşa etmesini ve gerekli sağlık personeli yetiştirmesini icbar kılmıştır. Bunun bir neticesi olarak Türkiye'nin tüm vilayetlerinde hastaneler ve sağlık ocakları inşa edilerek sağlık alanında ciddi adımlar atılmıştır. Tüm bu çalışmalar neticesinde, ülkede olduğu gibi Diyarbakır'da da sağlık alanında büyük ilerlemeler kaydedilmiştir.

Tek partili dönemde Cumhuriyet'in sağlık politikalarının büyük ölçüde uygulandığı yerlerden biri de Diyarbakır olmuştur. 1924 yılında sadece dört vilayette açılan numune hastanelerinin açıldığı yerlerden birisi de Diyarbakır olmuştur. Numune Hastanesi dışında Diyarbakır'da Askeri Hastane, Zührevi Hastalıklar Dispanseri, Kuduz Tedavi Müessesesi, Süt Çocuğu Muayene ve Müşavere Evi, mahallelerde beşer yataklı Muayene ve Tedavi Evleri ile Sıtma ve Trahom İle Mücadele Hastaneleri faaliyet göstermekteydi. Ayrıca Diyarbakır'ın Silvan, Ergani, Lice ve Çermik kazalarında dispanser/muayene evi bulunmaktaydı. Bu kuruluşlar, Diyarbakır'da yaygın bulaşıcı hastalıklarla mücadele ederek sağlıklı bir toplumun oluşmasında büyük emek harcamaktaydı.

KAYNAKÇA

Arşivler ve Resmi Yayınlar

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

TBMM Arşivi

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: V, c. 25, İçtima: 3, s. 33, 34.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: V, c. 25, Ekler Kısmı, s. 18.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: V, c. 25, İçtima: 3, Ekler Kısmı, s. 35.

Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, *Türkiye İstatistik Yıllığı 1950*, Ankara, (ty).

Başvekâlet İstatistik Umum Direktörlüğü, *Maarif 1937-1938 İstatistiği*, Suhulet Basımevi, İstanbul 1939.

Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, *İstatistik Yıllığı 1942-1945*, Hüsnütabiat Matbaası, İstanbul 1946.

Cumhuriyetin 15. Yılında Diyarbakır, Diyarbakır 1938.

Güneydoğu Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1939.

İstatistik İl Yıllığı, 1929.

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Yıllığı, *Matbuat Umum Müdürlüğü 1928-1929*, Devlet Matbaası, İstanbul 1929.

Kitap, Makale ve Tezler

ÇAĞLAYAN, Ercan, *Tek Parti Döneminde Diyarbakır [1923-1950]*, [Yayınlanmamış Doktora Tezi], Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2012.

ETİ, Usman, *Diyarbakır*, Diyarbakır Matbaası, Diyarbakır 1937.

GÜRSOY, Akile, "Sağlık, Gençlik, Güzellik", *Üç Kuşak Cumhuriyet*, [Ed. Uğur Tanyeli], Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, ss: 41-51.

İNÖNÜ, İsmet, *Defterler [1919-1973]*, [3. Baskı], [Haz. Ahmet Demirel], YKY, c. I, İstanbul 2008.

KARABULUT, Umut, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Sağlık Hizmetlerine Toplu Bir Bakış: Dr. Refik Saydam'ın Sağlık Bakanlığı ve Hizmetleri [1925-1937]", *ÇTTAD*, VI/15, [Güz 2007], s. 151-160.

KONYAR, Basri, *Diyarbakır Yıllığı*, c. 3, Ulus Basımevi, Ankara 1936.

METİNTAŞ, Mustafa Yahya-ELÇİOĞLU, Ömür, "Cumhuriyet'in İlk On beş Yılında Sağlık Hizmetleri [1923-1938]", *Osmangazi Tıp Dergisi*, 2007; S. 29 (3), s. 162-170.

ÖZTÜRK, Mustafa, "Cumhuriyet Dönemi'nde Sağlık Hizmetleri", *SDÜ Tıp Fakültesi Dergisi*, [1999], 6 [1], s. 37-41.

ÖZTÜRK, Saygı, *İsmet Paşa'nın Kürt Raporu*, [5. Baskı], Doğan Kitap, İstanbul 2008.

TEKELİ, İlhan-İLKİN, Selim, "Türkiye'de Sıtma Mücadelesinin Tarihi", *Cumhuriyetin Harcı Köktenci Modernitenin Ekonomik Politikasının Gelişimi*, [2. Baskı], İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010, ss: 107-161.

TEKİN, Gürkan, *Sihhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti'nden Sağlık Bakanlığı'na [1920-2000]*, [Yayınlanmamış Doktora Tezi], Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara 2011.

YILMAZÇELİK, İbrahim, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır [1790-1840]*, TTK Basımevi, Ankara 1995.

ZÜRCHER, Erik Jan, Savaş, *Devrim ve Uluslaşma: Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi [1908-1928]*, [Çev. Ergun Aydınoglu], [2. Baskı], İstanbul Bilgi üniversitesi Yayınları, İstanbul 2009.